

DE VLAAMSE LEEUW

Tekst: H. van Peene
Muziek: K. Miry

Bewerking: L. van Dessel

Fier en krachtig

1. Zij zul- len hem niet tem- men De fie- re Vlaam- se

col 8va ad lib

lang de Leeuw kan klau- wen. Zo- lang hij tan- den heeft. Zo-

Leeuw. Al drei- gen zij zijn vrij- heid Met kluis- ters en ge- schreeuw. Zij

lang de Leeuw kan klau- wen. Zo- lang hij tan- den heeft. 2. De

zul- len hem niet tem- men. Zo- lang een Vla- ming leeft, Zo

1. Zij zullen hem niet temmen
De fiere Vlaamse Leeuw,
Al dreigen zij zijn vrijheid
Met kluijsters en geschreeuw.
Zij zullen hem niet temmen,
Zolang een Vlaming leeft,
Zolang de Leeuw kan klauwen,
Zolang hij tanden heeft.

3. Hij strijdt nu duizend jaren
Voor vrijheid, land en God;
En nog zijn zijne krachten
In al haar jeugdgenoot.
Als zij hem machteloos denken
En tergen met een schop,
Dan richt hij zich bedreigend
En vreeslijk voor hen op.

lang de Leeuw kan klau- wen. Zo- lang hij tan- den heeft. Zij

Refrein:

- Zij zullen hem niet temmen,
Zolang een Vlaming leeft,
Zolang de Leeuw kan klauwen,
Zolang hij tanden heeft.

4. Wee hem, de onbezonnen',
Die vals en vol verraad,
De Vlaamse Leeuw komt strelen
En trouweloos hem slaat.
Geen enkle handbeweging
Die hij uit 't oog verliest:
En voelt hij zich getroffen,
Hij stelt zijn maan en briest.

zul- len hem niet tem- men, Zo- lang een Vla- ming leeft, Zo-

2. De tijd verslindt de steden,
Geen tronen blijven staan:
De legerbenden sneven,
Een volk zal niet vergaan.
De vijand trekt te velde,
Omringd van doodsgevaar.
Wij lachen met zijn woede,
De Vlaamse Leeuw is daar.

5. Het wraaksein is gegeven,
Hij is hun tergen moe;
Met vuur in 't oog, met woede
Springt hij den vijand toe.
Hij scheurt, vernielt, verplettert,
Bedekt met bloed en slijk,
En zegepralend grijnst hij
Op 's vijands trillend lijk.

**Klauwen en tanden in de Minard.
De vaderlandse ontstaansgeschiedenis
van ons nationaal lied**

O Herman Balthazar, *prof. em. UGent*

Een zondagavond, 27 februari 1848. In de nog gloednieuwe Minardschouwburg zingen de toeschouwers na een opvoering van de toneelmaatschappij Broedermin en Taalijver uit volle borst dat de Vlaamse Leeuw nooit getemd zal worden, al dreigen **zij** zijn vrijheid met kluisters en geschreeuw; maar **zij** zullen hem niet temmen, zo lang hij kan klauwen, zo lang hij tanden heeft. Men zong daar dus *DE Leeuw van Vlaanderen*, het lied op tekst van Hippoliet Van Peene en op muziek van zijn schoonbroer Karel Miry, bij decreet van 6 juli 1973 het officiële volkslied van Vlaanderen.

Laat ons deze vragen stellen: Welke was de maatschappelijke context waarin het lied is ontstaan? Waarom zongen driftige en boze burgers het die zondagavond, 27 februari 1848, als opwarmer voor politieke actie?

Het lied was enkele maanden voordien geschreven en gecomponeerd, kort na de feestelijke opening op 27 juni 1847 van die schattige Vlaamse schouwburg van Louis François Martial Minard (1801-1875), opdrachtgever, architect, aannemer en rijke sponsor.

De bouw van de Minardschouwburg kwam er enkele jaren na de opening van het overdonderend mooie en grote "*fransche theater*", het huidig operagebouw. De impuls voor de Minardschouwburg kwam zeker van Broedermin en Taalijver, opgericht in 1840 na afscheuring van de aloude rederijkerskamer De Fontaine. De jonge arts Hippoliet Van Peene (1811-1864) en zijn echtgenote Virginie Miry, een begaafd actrice, waren er de spilfiguren van. De Kaprijkenaar Van Peene was in 1835 afgestudeerd maar zijn artspraktijk was niet zijn eerste bekommernis. Het liefst schreef en regisseerde hij

De Vlaamse Leeuw (Uit: Groot Gezinsboek. Ik zag Cecilia komen, Lannoo, 1981)

toneel. Hij heeft tot zijn dood in 1864 60 toneelwerken geschreven en zoals Hendrik Conscience, die in 1838 doorbrak met zijn *Leeuw van Vlaanderen*, zocht Van Peene vaak inspiratie bij de mythische helden van de Vlaamse middeleeuwen.

Zijn eerste meesterstuk was het historisch drama *Jacob Van Artevelde*, geschreven in 1841 en opgedragen "Aen de stad Gent, de voedster van den Man die haar in de geschiedrol der Völkeren eene der roemrijkste plaatsen verworven heeft." ⁽¹⁾ Artevelde was stormenderhand held en symbool geworden voor vele doeleinden en groepen, voor Belgen, Vlamingen, Gentenaars, burgers of opstandige arbeiders. Van Peene herwerkte eerst zijn stuk tot een Franstalig operalibretto op muziek van de Luikenaar Antoine Boverly. Het werd in onze Grand Théâtre gecreëerd op 27 december 1846 in een grootse encensering met decors van de Fransman Louis Philastre en met 150 kostuums ontworpen naar tekeningen van de Gentse schilder en academieleraar Felix de Vigne (1806-1862). Ook schoonbroer Karel Miry was nauw betrokken bij le grand théâtre: hij bleef er ononderbroken tweede dirigent van 1849 tot 1870. ⁽²⁾ Bij voorkeur echter werkten ze voor Broedermin en Taalijver. In die zin werd Van Peene leermeester van zeker twee generaties Vlaamse toneelauteurs en hij leverde talloze Vlaamse toneelmaatschappijen een flink deel van hun repertoire. Zei men later dat Conscience het Vlaamse volk leerde lezen, dan leerde Van Peene Vlamingen naar toneelopvoeringen in de eigen volkstaal gaan. Maar een politieke pottenbreker was hij niet. Hilde Verschaffel omschrijft zijn werk aldus in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*: "... synoniem voor een gezellige avond, doorspekt met een scheutje beschaving, bevestiging van burgerlijke waarden, appelleren aan het Vlaamse volksbewustzijn en wat niet al te nadrukkelijk gemoralizeer (sic) ..." ⁽³⁾ Dit geldt ook voor het gelegenheids-gedicht *De Vlaamsche Leeuw*, geïnspireerd door Nikolaus Beckers *Der Deutsche Rhein* uit 1840 ("Sie sollen ihn nicht haben ..."). Ook voor de toonzetting zocht Miry inspiratie in de Duitse romantiek, i.c. in Robert Schumanns *Sontags am Rhein*, ook uit 1840. ⁽⁴⁾

Dit lied begon dus op die februariavond 1848 in de Minard aan zijn steile opgang als strijdlid. Zij, die de leeuw niet zouden temmen, zo lang hij kan klauwen, zo lang hij tanden heeft; zij waren de verfoeilijke Fransen, die ons land zouden kunnen binnenvallen en hun radicaal-revolutionaire handlangers hier of ook nog hun hypocriete tijdelijke bondgenoten zoals die hardnekkige orangisten à la Brébart en Metdepenningen ...

Laat ons eens nader de tijdgeest bekijken

Vanaf 1845 begon het op vele plaatsen in Europa te rommelen in een grimmig crisisklimaat, ook bij ons. Op het platteland waren er jaar op jaar misoogsten waarvan de sociaal-economische effecten nog verergerd werden door de snelle teloorgang van de textielhuisnijverheid. In de groeiende steden steeg de schrik voor de kwalijke kankers van 'la question sociale'. Politiek, ideologisch en cultureel liepen de spanningen steeds hoger op. Dit was zo van Warschau tot Palermo, maar wat in Frankrijk gebeurde kreeg toen de grootste weerklank.

In Parijs, die woensdag 23 februari 1848, een dag van regen en koude wind, kwam de uitbarsting. Om dreigend sociaal oproer te beteugelen had de regering de 'garde nationale' gemobiliseerd om leger en gendarmerie bij te staan in het handhaven van de orde. Die garde nationale was een vrijwilligerskorps dat voor het grootste deel was samengesteld uit kleine winkeliers en ambachtslieden, wie het materieel niet voor de wind ging en die politiek boos en gefrustreerd waren omdat ze geen stemrecht hadden. In plaats van stelling te nemen tegen de kleine en onvoorbereide groep revolutionairen, begonnen ze zelf 'A bas Guizot' en 'Vive la Réforme' te roepen. Op de Boulevard des Capucines gaf een onvoorzichtig officier van een infanteriebataljon bevel om te vuren. Er ontstond overal paniek en de opstand escaleerde. Bij het ochtendgloren van de derde dag, vrijdag 25 februari, waren de barricades in het centrum van Parijs al ontelbaar. In de loop van de dag werd de paniek in Les Tuileries ondraaglijk en tekende koning Louis-Philippe, schoonvader van onze Leopold I, de troonsafstand.

In een zeer woelig parlement kregen de meest radicale strekkingen de bovenhand. De republiek werd uitgeroepen, de vrijheid van de pers geproclameerd; alle mannen vanaf 21 jaar kregen stemrecht, overal zouden 'ateliers nationaux' de werkloosheid opheffen ... Die radicale vloedgolf, die mooie utopie aan de macht, duurde maar enkele maanden. Het draaide amper een jaar later uit op de conservatieve staatsgreep van Louis Napoléon Bonaparte, de neef van ...

U moet echter wel beseffen dat men ook buiten Parijs, en zeker in België, begon te beven en te vrezen voor een republikeinse machtsgreep, misschien zelfs gevolgd door of vergezeld van een annexatie bij Frankrijk zoals het in 1794 was gebeurd. En die schrik was het hevigst in Brussel, Gent en Luik.

Kort na middernacht, om half één, zaterdag 26 februari, vernam men in Brussel dat in Parijs de Republiek was geproclameerd. Met een afstand van anderhalve eeuw en met grondige kennis van de bronnen staan we verbaasd over de paniek die het snel verspreide bericht veroorzaakte. 's Anderendaags al stuurde koning Leopold I een vertrouwensman naar Lucien Jottrand, voorzitter van de Association Démocratique en vermeende spilfiguur van een revolutie in België, om te spreken over de voorwaarden van zijn troonsafstand. Generaal Fleury-Doury, militair bevelhebber in West-Vlaanderen, vroeg minister Chazal om dringende maatregelen tegen verwachte 'bandes armées' aan de Franse grens. De burgemeester van Brussel verwachtte op zondagmorgen om 8 uur een gewapende aanval op het stadhuis.

Het zijn maar drie voorbeelden van een paradoxale schrik, want in Parijs - zelfs als sommige groepen er concreet aan dachten - was er geen politieke en/of militaire voorbereiding voor een aanval op de Belgische soevereiniteit en in België zelf stond er geen enkele groep klaar om het Parijse voorbeeld te volgen.

Natuurlijk stond er tegenover de schrik en de paniek van de gevestigde macht de hoop van een radicale oppositie, maar een consistente voorbereiding voor een revolutie was er niet. Zo was er die Association Démocratique opgericht te Brussel na een woelig politiek banket op 27 september 1847. Het werd een vereniging "*ayant pour but*

l'unité et la fraternité de tous les peuples": naast enkele tientallen radicale Belgen trof men er vele buitenlandse politieke vluchtelingen, Fransen, Polen, Zwitsers en heel wat Duitsers.

Eén van die Duitsers, de jonge Karl Marx, woonde al sinds 1845 in Brussel. Hij was er niet enkel zeer actief als schrijver-filosoof; hij had het ook druk met her en der met geestesgenoten in andere Europese landen, vooral in Engeland, politieke contacten op te bouwen. Het Deutscher Arbeiter-Verein had zelfs een eigen krantje, de *Deutsche Brüsseler Zeitung* (1847-1848), maar de afstand tussen het utopische revolutie-ideaal en de praktische dadendrang was nogal groot. Dit gold ook voor het manifest dat hij toen aan het schrijven was ten behoeve van zijn prille communistenbond. Het manifest met zijn bekende openingszin "*Een spook waart rond in Europa, het spook van het communisme ...*" en zijn nog beroemder slotzin "*Proletariërs aller landen verenigt u ...*" was in 1848 in toon en bedoeling revolutionair, maar kreeg nog geen breed gehoor.

Karl Marx was op 7 november 1847 ondervoorzitter van de Association Démocratique geworden, maar de voorzitter ervan, advocaat Lucien Jottrand (1804-1877) dacht er niet aan buiten de grenzen van de Belgische grondwet te treden. Hij had zich in augustus 1847 afgescheurd van de jonge liberale partij om in de radicale tijdsdroom de verloren strijd van 1830 herop te nemen. Jottrand was in 1830, samen met Louis De Potter en anderen, de Belgische revolutionair geweest die tevergeefs gehoopt had dat de radicaal-liberale oppositie tegen koning Willem I zou leiden tot een democratische staat en niet tot die conservatieve cijnsmoarchie die ze werd. Hij was dus altijd de opposant gebleven en in de crisis van de jaren 1840 herleefde zijn hoop.

Buiten Brussel was er maar één plaats waar de Association Démocratique ook voet aan de grond kreeg en dat was in Gent. In Gent om de specifieke politieke reden van een opstandige, orangistische stad; in Gent om de specifieke sociale reden van een arbeidersstad waar men voor arbeidersoproer vreesde, niet helemaal ten onrechte; in Gent ten slotte omdat Jottrand er geestesgenoten vond zoals de advocaat Charles Louis Spilthoorn (1804-1872), die een tragische rol zou spelen in dit verhaal.

Laat mij eerst nog even terugkomen op de algemene Belgische context. Het belangrijkste feit was dat de wetgevende verkiezingen van 8 juni 1847 een klinkende liberale overwinning brachten. De tijd van het unionisme was definitief voorbij en tegen de zin van Leopold I trad het liberale kabinet-Rogier aan. Deze regering zou snel een aantal maatregelen nemen, die vooral de middenklasse bevredigde. De belangrijkste waren de verlaging van de kiescijns, dus meer kiezers en de afschaffing van de zegel op de dagbladen, dus meer en vrijere pers. De korte periode van schrik en paniek was echter ook een goed motief om een harde repressiepolitiek op gang te brengen tegen iedereen die verdacht kon worden van revolutionaire en radicale sympathieën. Vooral de katholiek-conservatieve procureur-generaal Charles Victor de Bavay (1801-1875) en baron Alexis Guillaume Hody (1807-1880), administrateur van de Staatsveiligheid, waren er uiterst actief en bedreven in, soms wel eens buiten de grenzen van de Belgische wetgeving.⁽⁵⁾ De uitwijzing van Karl Marx op 4 maart 1848 is er een bekend voorbeeld van.⁽⁶⁾

Het monsterproces te Antwerpen van 9 tot 30 augustus 1848 tegen de beschuldigen van een militaire coup werd echter het grootste antirevolutionair spektakel.

In de nacht van 28 op 29 maart 1848 hield een Belgische legereenheid een trein vast aan de Frans-Belgische grens in Risquons-Tout. Op de trein zaten een paar honderd 'légionnaires', vrijwilligers, die in Parijs geronseld waren om in België de revolutie een gewapend handje toe te steken. In een vuurgevecht van twee uren waren de opstandelingen bedwongen. Het was het enige en ernstigste gewapend incident van die dagen. Het proces te Antwerpen bracht 43 aangeklaagden voor de rechter. 17 ter dood veroordelingen werden uitgesproken. Eén ervan gold de Gentse advocaat Charles Spilthoorn. Hij zou als banneling uitwijken naar de VSA en zich, vol bitterheid, in New York vestigen als advocaat. Hij was niet rechtstreeks schuldig, zelfs niet intentioneel aan het incident in Risquons-Tout. Voorzitter Jottrand had hem en de Naamse advocaat Louis Braas (1800-1848) gevraagd om een sympathiebetuiging van de Association Démocratique naar Parijs over te brengen. Dat was op 4 maart 1848, maar hij was geen aanstoker van het ronselen van een Belgisch legioen. Net zoals Jottrand stond hij als piepjong advocaat in 1830 kortstondig op het politieke voorplan. Nadien bleef hij steevast betrokken in dat kringetje van enkele tientallen radicale kleinburgers. Hij was de contactman van Jacob Kats (1804-1886), de Brusselse oud-onderwijzer, die te Gent in 1839 zijn Meetingbeweging introduceerde naar het Engelse model van de London Working Man's Association. Hij was erbij wanneer te Gent in 1845 de volksmaatschappij Artevelde werd opgericht, die nooit meer dan 10 actieve leden telde, maar toch pamfletten liet drukken voor een grote hongermars op Brussel in april 1846. Hij was betrokken in de kleine kring rond de Franse professor François Huet, die te Gent werd gesticht op 13 juni 1846. Verschillende briljante orangistische, radicaal-liberale en republikeinse jonge intellectuelen waren aangetrokken door het charisma van Huet, die dicht aanleunde bij de sociaal-progressieve opvattingen van de Franse abbé de Lamennais.⁽⁷⁾ De voertaal in die Société Huet was zeker het Frans, maar enkele actieve leden behoorden niettemin ook tot het kleine strijdbare Vlaamse kamp. Daar waren een César Fredericq, Jacob Heremans, Constant Leirens en dus ook Charles Spilthoorn. In de radicale droom van 1848 poogden zij met nieuwe Vlaamse kranten en weekbladen de Vlaamse taal en de sociaal radicale zaak te verzoenen. Zo waren er *De Broedermin* (23 juni 1848 - 15 juni 1852), *Artevelde, den Burger Demokraat - volks-blad* (24 juni 1848 - 29 juli 1852) en *Vlaenderen's Welvaeren*. In de geschiedenis van de Vlaamse beweging verdienen deze periodieken meer aandacht ook al is hun levensduur kort geweest. Zij vertolkten de mening dat het volk eerst werk en brood moest hebben vooraleer letterkunde en schoonheid konden worden gewaardeerd.⁽⁸⁾ Precies de gebeurtenissen van 1848 en hun naweën hebben deze opvatting van Vlaamse strijd in de verdrukking gebracht. Er is in Gent nog één opvallende navolger geweest in de jaren 1850 en dat was Emiel Moyson, "*Mijnheer Emiel*" voor de Gentse wevers en spinners, die in 1857 hun eerste vakbond oprichtten.⁽⁹⁾ Hij was een even radicaal flamingant als radicaal presocialist. Als kleine getuigenis lees ik voor u de laatste strofe van zijn *Cantate te executeren door*

de délégués van de Vlaemsche gemeenten, ter occasie van d'inauguratie der Colonne du Congrès, den 26e september 1859. Het ging over de Congreszuil te Brussel waarop de 237 namen der stichters van het onafhankelijk België gebeiteld waren. En zo schreef Moyson erover:

“...
Adieu, Colonn', uw steen en brons
Zijn fransch tot in hun ornamenten
maer toch zit er iets in van ons,
ze zijn betaeld met onze centen
Dupa duporum
et in saecula saeculorum.”

Laat mij nu in enkele slotbeschouwingen terugkeren naar Gent in de winter en het voorjaar 1848. Gent met een snel stijgende bevolking: 105.000 zielen geteld op 31 december 1847, maar met slechts 1097 kiesgerechtigde mannen, uitgebreid tot 3244 kiezers, maal drie na de regeringsmaatregel in maart 1848; de overgrote meerderheid dus arm arbeidersvolk, “classes laborieuses, classes dangereuses.”

In de Minard, die zondagavond 27 februari, hadden ze de mare al gehoord. Op maandag de 28e werden enkele samschelingen gemeld en de 29e liep de Kouter tot 11u 's avonds vol met werkvolk, maar er waren geen grote incidenten.

Enkele weken bleven leger en politie paraat in de Gentse binnenstad. Het is een verhaal van vele, meestal kleine en spontane manifestaties en schermutselingen, een verhaal ook van complotten, complotjes, nieuwsfabels, stoere maatregelen en politieke hergroeperingen.⁽¹⁰⁾

Ik zou u graag uitvoerig vertellen over de melodramatiek en tragiek ervan zoals bijvoorbeeld dat nutteloze neerschieten van twee jonge arbeiders, Josse Beeckman en Filip Bettenhof, op 1 april rond 6 uur in de Brabantdam nadat twee agenten en twee pompiers een zekere Wijngaert, ijzerdraaier hadden willen aanhouden omdat hij door de Korte Dagsteeg liep, luid roepend ‘Leve de Republiek.’

Bij de burgerij, grote en kleine, was er geen sprake meer van de republiek. Bij de nog zeer talrijke orangisten was er nog enkele weken wat gefliert met de republikeinse droom als laatste balorigheid tegen die Belgische monarchie, maar in overgrote meerderheid keerden ze zich naar het triomferende kamp van de gematigde liberalen, die in Brussel aan de macht waren.⁽¹¹⁾ Langs katholieke zijde zorgde de in juli 1838 gewijde bisschop Louis-Joseph Delebecque (1796-1864) ervoor dat de progressieve liberaal-katholieke fractie totaal onmondig werd.⁽¹²⁾ Met Delebecque trad een conservatief ultramontaans kerkleider naar voor die het klerikale front sloot tegenover een zich evenzeer sluitend antiklerikaal front.

Koning Leopold I, die in februari 1848 even dacht aan troonsafstand schreef op 20 december aan zijn schoonbroer: “*Le pays est devenu très solide; il se sent glorieusement élevé dans l'échelle européenne. Comme je suis presque le seul médecin politique en Europe qui, non seulement, soit*

parvenu à sauver son malade, mais qui en a même fortifié et amélioré la santé, j'ai gagné la confiance de la plupart des cabinets et aussi des peuples."⁽¹³⁾

In 1849 verkreeg de toneelmaatschappij Broedermin en Taalijver van Leopold I de titel van koninklijke vereniging. Prompt veranderde zij de naam van haar geliefde vereniging in Broedermin, Taalijver en vorstentrouw.

En dit kan ik zonder verdere commentaar beschouwen als slot van mijn kleine zoektocht naar de ontstaansgeschiedenis van ons nationaal Vlaams lied.

Deze tekst is de neerslag van de 11-julitoespraak die Herman Balthazar hield op 10 juli 2005, in de Pacificatiezaal van het Stadhuis, in opdracht van het Stadsbestuur van Gent.

- (1) G. DENECKERE, De resurrectie van Jacob Van Artevelde in de 19de eeuwse Gentse arbeidersbeweging. In: *Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, L, 1996, p.155-187.
- (2) *De opera van Gent. Het "Grand Théâtre" van Roelandt, Philastre en Cambon*, Tielt: Uitgeverij Lannoo, 1973, p. 130.
- (3) H. VERSCHAFFEL, *H. Van Peene*. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt: Uitgeverij Lannoo, 1998, p. 2406-2407.
- (4) A. DEPPEZ, De Vlaamse Leeuw. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging [...]*, p. 3463. De omstandigheden waarin de Vlaamse Leeuw ontstaan is en voor het eerst werd opgevoerd, werden met veel verve beschreven door de Gentse amateurtoneelspeler Frans Edmond Lauwers in *Mijn gedenkboek, Voorvallen en Gebeurtenissen uit mijn leven (1888). Zie Beeld voor Vlaanderen. Ter ere van Hippoliet Van Peene, Karel Miry en de Meetjeslandse taalminnaars*, 2003.
- (5) R. PASSEMIERS, *Charles Victor de Bavay (1801-1875). "L'homme de tous les pouvoirs et de tous les ministères."* Proeve tot biografie van een parketmagistraat uit de 19de eeuw, Universiteit Gent, licentiaatsverhandeling, 1974.
- (6) B. ANDREAS, *Marx' Verhaftung und Ausweisung, Brüssel, Februar/März 1848*, Schriften aus dem Karl Marx-Haus, nr.22, Trier, 1978; E. DE MAESSCHALCK, *Karl Marx in Brussel (1845-1848)*, BRT-brochure, 1983.
- (7) E.C. COPPENS, La Société Huet. Tussen revolutie en reactie. In: *Handelingen, Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde Gent*, Nieuwe Reeks, XXVI(1972), p.131-155.
- (8) J. VERSCHAEREN, De Broedermin. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging [...]*, p. 608.
- (9) G. VANSCHOENBEEK, *Mijnheer Emiel. Leven en werk van Emiel Moyson (1838-1868) Vrijdenker, flamingant en socialist*, Gent: Amsab, 1988; J. MERTENS, Emiel Moyson als dichter van "Koeivoet". In: *Amsab-Tijdingen*, IV(1985)2, p. 39-44.
- (10) J. DHONDT, Woelingen te Gent in 1848 (oorspronkelijk gepubliceerd in de *Handelingen voor Geschiedenis en Oudheid te Gent* en heruitgegeven in de verzamelbundel ter ere van Jan Dhondt: J. DHONDT, *Machten – Mensen*, Gent: Stichting J.Dhondt, 1976, p. 583-622. Dit boeiend artikel vraagt om een herwerking in de zin van de meesterlijke studie van Gita DENECKERE, *Het Katoenoproer van Gent in 1839. Collectieve actie en sociale geschiedenis*, Nijmegen: Sun/Kritak, 1999.
- (11) H. BALTHAZAR, De Gentse brandhaard. Orangisten en vrijmetselarij. In: *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen*, Gent: Tijdsbeeld, 2003, p. 71-90.
- (12) E. LAMBERTS. In: *Het Bisdom Gent. Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1999, p. 314-326.
- (13) J. STENGERS, *Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918*, t.r., Brussel: éd. Racine, 2002, p. 37.